

Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği

OSMANLI BANKASI
ARŞİV VE ARAŞTIRMA
MERKEZİ

Garanti Bankası kuruluşudur

Yaprak Zihnioğlu
21 Şubat 2009

http://www.obarsiv.com/caqdas_turkiye_seminerleri_0809.html

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde yapılan konuşma metni, araştırmacıların kişisel kullanımları için web sayfamıza konulmaktadır. Bu konuşma metinleri, ticari amaçlarla çoğaltılıp dağıtılamaz veya Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin izni olmaksızın başka kurumlara ait web sitelerinde veya veritabanlarında yer alamaz.

Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Fırkası, Kadınlar Birliği

Yaprak Zihnioğlu

Zafer Toprak

Türkiye’de toplumsal cinsiyet, kadın tarihçiliği konusunda Yaprak Zihnioğlu’nun kitabı son derece önemli bir kaynak oluşturuyor. Kendisi kadın sorunsalına eğilmiş aydınlarımızdan biri. Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Fırkası, Kadınlar Birliği adlı eseri yanı sıra Kitap Yayınevi’nin *Mor Kitaplık* başlıklı dizisinde Nezihe Muhiddin’in bütün eserlerini yayımladı. Ben sözü konuşmacımız Yaprak Zihnioğlu’na bırakıyorum.

Yaprak Zihnioğlu

Kitabımda yazdığım temel konuları özet halinde aktarmak istiyorum. Birinci dalgada cumhuriyetçi feminizmi anlatacağım; çünkü 1980 sonrası feminizmini ikinci dalga olarak değerlendiriyoruz. Birinci dalga “erken dönem” dediğimiz 1890’lardaki *Hanımlara Mahsus Gazete* ile başlıyor. Osmanlı kadın tarihinde Fatma Aliye, şair Nigar Hanım, Makbule Leman gibi kadın hakları konusunda çalışmaları olan isimler var. Cumhuriyetçi feminizmin en önemli kişiliği Nezihe Muhiddin’dir. Türkiye’de son yirmi yıl içinde kadın sosyal bilimciler şu soruya yanıt arıyor: Osmanlı Türk modernleşmesinde kadınların rolü ne oldu? Bu soruyu ben Cumhuriyet’in kuruluş yıllarını temel alarak kadınlar yönünden sormak istiyorum. Kadınlar Cumhuriyet reformlarının Batılılaşma, çağdaşlaşma projesinin edilgen simgeleri olarak kalmayı kabullendi mi? Yaygın kanının aksine, bu reformların yapıcıları olarak ulus-

devletin inşasına katılmak, siyasal özne olmak istediler mi? Kadınlar hakları için mücadele etti mi, yoksa siyasal medeni ve vatandaşlık hakları Mustafa Kemal Atatürk tarafından mı verildi? Kadınlar Cumhuriyet'in kuruluşunda siyasal failer, belirleyiciler, aktörler olabildi mi? Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında toplumsal cinsiyet hiyerarşisi nasıl kuruldu, nasıl kurgulandı? Bu sorulara Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası ve Kadınlar Birliği bağlamında yanıt aramaya çalışacağım.

Nezihe Muhiddin 19. yüzyılın sonlarında doğmuş ve ilk toplumsal etkinliklerine II. Meşrutiyet döneminde başlamış bir Osmanlı-Türk kadın hakları savunucusu. Düşünür ve eylemci, kadın tarihimize iz bırakmış önemli bir şahsiyet; kültür düzeyi ve analiz kabiliyetiyle öne çıkan bir siyasal stratejist, bir feminist, bir mefkûreci, iyi bir hatip ve karizmatik bir kişilik. Nezihe Muhiddin, kadın tarihimizin bu önemli şahsiyeti Erken Dönem ve II. Meşrutiyet dönemindeki Osmanlı Müslüman "hareket-i nisvan"ının, yani kadın hareketinin Cumhuriyet dönemine taşıyıcısıydı. Bu özelliği dolayısıyla Nezihe Muhiddin'i incelerken Osmanlı kadın hareketinin karakteristiğini, dönemler arasındaki devamlılık ve değişimi de kavramak önem taşıyor.

Nezihe Muhiddin'in yaşamı boyunca benimsediği ve "kendi mefkûrem" diye adlandırdığı kadınlık mefkûresi, bugünün terimleriyle konuştuğumuzda kadınların kurtuluşu inancı, yani feminizmdir. Muhiddin'in düşüncesinde kadınlığın kurtuluşu öncelikle kadınların insan addedilmesi, sivil yaşama katılabilmeleri, toplumun üyeleri olarak kamu alanında yer almaları, toplumsal konumlarının yükselmesi; erkeklerde eşit düzeyde yurttaş ve toplumsal rolleri üstlenebilen, rasyonel, akıl yürüten modern insanlar haline gelmeleri isteği ve inancı demektir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kadın hakları için mücadele eden Nezihe Muhiddin'i incelerken, kadınlar yönünden var olan siyasetin alanının genişletilmek istendiğini ve bu kategoriye kadınların da aktörler olarak dahil olmak istediğini görüyoruz. Buna karşılık Kemalistlerin kadınları nasıl dışlamak istediğini ve bunları hangi yöntemlerle gerçekleştirdiğini, bu bağlamda ülkemizin tarihinde toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin nasıl kurulduğunu bu kitapta göstermeye çalışıyorum. Öte yandan Türkiye'de çağdaş sosyal bilimcilerin araştırmalarında Cumhuriyet reformlarının kadınlara sağladığı haklar ve kadın hareketiyle ilişkisi üzerine tartışmalar önemli bir yer tutuyor. Taha Parla'nın sergilediği "Atacılık" fenomeni ve karizmatik otoriter şef sisteminin en yaygın olarak meslek sahibi ve eğitilmiş kadınlar zümresince benimsendiği ve bu kadınların bu sistemi kabullenmeye zorlandığı anlaşılıyor.

1930'lardan başlayarak bugüne gelen bir çizgide kendini Atatürkçü olarak niteleyen, toplumun önde gelen kadın şahsiyetleri ve onların öncülüğündeki Kemalist Atatürkçü kadın dernekleri tarihsel Kemalizmi, Atatürkçülüğü tartışılmaz tek doğru siyasal ideoloji olarak topluma ve kadın kitlelerine sundu. Kadınlar arasında, Atatürk'e ve Kemalistlere onları kendi koşulları içinde olumlayarak ve eleştirerek yaklaşma anlayışı yerine, ululama ve yüceltme kültürü, kişi kültü, kahramana tapma zihniyeti yaygınlaştı. Bu anlayış Cumhuriyet döneminde kadının siyasal yazını, normlarını, tutum alışkanlıklarını ve eylemliliğini 1980'lere kadar etkiledi. Bu çizginin bir devamı olarak kadın sosyal bilimcilerin büyük çoğunluğu Türkiye'de kadınların hakları için mücadele etmediğini ve kadın haklarının bizzat Atatürk ve Cumhuriyet idaresi tarafından verildiğini öne sürerek bu yöndeki resmi söylemi yaygınlaştırdı.

Başta Şirin Tekeli olmak üzere 1980 sonrası yeni kuşaktan kimi feminist kadın sosyal bilimciler, Cumhuriyet rejimi ve kadın hakları meselesini sorgulamaya başladı. Türkiye'de 1980 sonrasında akademik alandaki feminist çalışmaların gelişmesine paralel olarak yeni açılımlar, çözümler ve eleştirel yaklaşım gelişti; Türk modernleşmesinin kadınlar yönünden çözümlenmesi yapıldı ve bu alandaki kalıp görüşler aşıldı. Günümüze değin gelen "Kadınlara hiç mücadele etmedikleri halde haklar verildi" söyleminin arkasındaki simgesel, işlevsel ve araçsal nedenler mercek altına alındı. Şirin Tekeli'nin ortaya koyduğu gibi, 1930 yılında Türkiye'de kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkının tanınması tek parti yönetiminin dünyaya kendini demokratik olarak gösterme amacıyla bağlantılıdır. Aynı şekilde 1934'de kadınlara tanınan siyasal hak esas olarak simgesel bir haktır.

Osmanlı-Türk kadın hakları savunucusu Nezihe Muhiddin ve Kadınlar Halk Fırkası kurucularının Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kadınların siyasal ve sosyal hakları için gösterdikleri feminist mücadeleye tanık oluyoruz. Bu harekete karşılık Cumhuriyetçi rejim kadınların etkinliklerini sindirme ve yönlendirme stratejileri izlemiştir. Tarihimizden ismi silinmiş önemli bir kadın şahsiyet olan Nezihe Muhiddin üzerine çalışırken gördüklerim, susturulmuş bir kadının bireysel acılarını, düş kırıklıklarını ve engellenme bunalımını aşıyordu. Muhiddin'in tarihten dışlanmasının nedeni bireysel, kişisel çatışmalar değildi; bu çatışmanın tarafları Cumhuriyet'in erkek kurucular kuşağının hükümeti, siyasetçileri ve Osmanlı-Türk kadın hareketinin feminist eylemci ve düşünürleriydi; yani Cumhuriyetçi erkekler Cumhuriyetçi kadın hakları savunucularıyla karşı karşıya gelmişti. Cinsiyet farklarına ve imtiyazlarına karşı mücadelesinde kendini "sesi gür çıkan bir kadın" olarak

niteleyen Nezihe Muhiddin'in özellikle 1925'ten sonraki Takrir-i Sükûn döneminde günün ağır baskı koşulları sonucunda sözünü eksilttiğini ve özsansür uyguladığını görüyoruz. İktidarcı itibarını kaybettirmek üzere karalamaların başlatıldığı 1927'den sonra Muhiddin'in dili ve sözü iyice azaltılmış, indirilmiş bir dile dönüştü.

1923 yılı Mayıs ayında Nezihe Muhiddin'in öncülük ettiği bir grup kadın, Kadınlar Halk Fırkası'nı kurma girişiminde bulundu. Kadınlar Halk Fırkası, Nezihe Muhiddin'e göre kadınların siyasi ve içtimai haklarını kazanmak, Cumhuriyet rejimi altında Meclis kürsüsünden bu hakları savunmak ve kadınlığın statüsünü yükseltmek için çalışacaktı. Bu anlamda kadın politikaları yürüten siyasi bir cemiyetti. Bu girişim hükümetin izin vermemesi üzerine başarısızlıkla sonuçlandı. Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluşuna hükümet neden izin vermedi? Kuruluş izni için beklenen dönemde (Mayıs 1923-Ocak 1924) epey uzun bir süre Meclis'te Mustafa Kemal önderliğindeki tek parti yanlısı 1. Grup siyasete ağırlığını koydu ve seçimleri kazandı. Ben KHF'nin kuruluşuna hükümetçe izin verilmemesinin nedeninin fırka programının kadınların haklarını en geniş kapsamıyla içermesi ve bu hakları örgütlü ve kararlı bir kadın grubunun savunması olduğunu düşünüyorum. Kadınlar Halk Fırkası ve programı iki nedenle Mustafa Kemal ve arkadaşlarının siyasalarına uygun değildi. Hükümet kadın hakları konusunu bir yandan modernleşme, çağdaşlaşma programının önemli bir bölümü sayıp çağdaş ve demokratik Cumhuriyet'in göstergesi olarak araçsal, simgesel yönüne ağırlık verirken, öte yandan kadın haklarının boyutunu kendisinin çizdiği sınırlar içinde gerçekleştirmek istiyordu. Kadınlar Halk Fırkası hükümetin kadın hakları programına hem içerik hem zamanlama olarak bir müdahale niteliği taşıyordu. Fırkanın programından ve kurucularının basındaki açıklama ve yazılarından, bu sınırları aşacağı ve bu alanda bir otorite haline geleceği, hatta baskı grubuna dönüşeceği anlaşılıyordu. İkinci olarak, Kemalistler "Kadınlara haklarını biz verdik" ibaresiyle özetlenebilecek tutumlarıyla kadın hakları alanının kazançlarını kimseye bırakmayı düşünmüyorlardı. Kadınlar Halk Fırkası, bir grup aktivist ve aydın kadının hem kadın alanında hem de ulusal inşa alanında siyasal ve toplumsal gücün paylaşımı talebiyle ortaya çıkmıştı.

Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluşuna hükümetin izin vermediği bilgisini öğrenen ancak yazılı bir cevap alamayan kurucular heyeti, tüzükteki kadınların "hukuk-ı siyasiye (siyasal haklar)"nin kazanılmasına ilişkin ünlü ikinci maddeyi kaldırarak, yerine "Birliğin siyasetle alakası yoktur" ibaresini koydu ve Kadın Birliği 15 Şubat 1924'te kuruldu. Kadın Birliği programının, hükümetin kabul edebileceği sınırlarda hazırlandığı belliydi. Birliği oluşturan

kadın eylemcilerin kadınlığa ilişkin görüşleri ve düşünceleri farklılıklar gösteriyor, hayırseverlikten başlayıp siyasi hukuk talebine varan geniş bir yelpazede yer alıyordu.

Kadın Birliği 1925 Şubat’ında kadınların siyasi hakları henüz kazanılmadığı halde seçimlerde İstanbul’dan Halide Edib ve Nezihe Muhiddin’i mebus adayı gösterme hamlesi yaptı. Bu atılım propagandif bir nitelik taşıyordu; amaç, seçimler sırasında konuyu gündeme getirerek kamuoyunu ve Büyük Millet Meclisi’ni kadınlara oy verme hakkı için etkilemekti. Siyasal haklar için ilk hamle başarısızlıkla sonuçlandı. Nezihe Muhiddin aynı yılın temmuz ayında kendisinin yayımladığı *Kadın Yolu*’nun ilk sayısında “Kadın Yolu’nun Şiarı” başlıklı makalesiyle siyasi hakların savunusunu sürdürdü. Yasalar karşısında eşit olan ve her vatandaş gibi vergi vermek zorunda olan Türk kadını, seçmek ve seçilmek hakkından neden yoksun olacaktı?

Türk Kadın Birliği kongresi ve 1927 kampanyasıyla Nezihe Muhiddin’in de başında bulunduğu Birliğin ismi artık değişmişti. Önce Kadın Birliği olarak kurulan teşkilat, sonra Türk Kadın Birliği olmuştu, o sırada ise Türk Kadınlar Birliği olarak yaşamına devam ediyordu. Siyasal haklar için son hamle, 25 Mart 1927 Cuma günü Birliğin merkezinde toplanan kongrede gerçekleşti. Nezihe Muhiddin ve arkadaşları ünlü ikinci maddenin “Kadın Birliği’nin siyasi hakların alınması için çalışacağı” şeklinde değiştirilmesi önerisini kongreye sundu ve öneri kabul edildi. Bu gelişmeye dayanarak Nezihe Muhiddin ve Kadın Birliği kadınların siyasi haklarını 1927 Haziran seçimlerinde yeniden gündeme getirmek istedi. Bu kez Meclis’te kadın haklarını savunacak feminist bir erkek mebus adayı göstermeye karar verdiler; ama kısa bir süre sonra stratejilerinde bir değişiklik yaparak bağımsız adaydan vazgeçtiklerini açıkladılar. Kadın Birliği, Kadınlar Halk Fırkası’nın aday gösterme aşamasında Cumhuriyet Halk Fırkası’na başvurarak kendi adaylarını sunmaya karar vermişti; ancak “hakk-ı intihab” (seçme ve seçilme hakkı) kampanyası yine sonuçsuz kaldı. Nezihe Muhiddin’e karşı Birliğin 1927 kongresinde başlayan muhalefet, Ağustos 1927 sonuna doğru vilayetin, cemiyetin merkezini polis tarafından arama emri çıkarmasıyla üst düzeye ulaştı. Valiliğin Muhiddin’i suçlamasına Kadın Birliği içindeki muhalif kadınların da katılmasıyla bu hareket Muhiddin’in kadın alanında politika yapmasına imkân vermeyecek biçimde yolsuzlukla suçlanmasıyla son buldu.

Nezihe Muhiddin’in Türkiye tarihinden silinmesi süreci mahkemelerle yıldırma, unutturulma ve reddedilişe dayalı bir yol izledi. Muhiddin, hem valilik hem de Türk Kadınlar Birliği

tarafından aleyhinde yolsuzluk, sahtekârlık, emniyeti suistimal suçlamalarıyla birbiri ardına açılan davalardan aklanarak değil, 1929 yılındaki yeni Af Kanunu'yla kurtulabildi. Bu davalar kişisel itibarını, yeniden kamuoyu önünde kadın haklarını savunamayacak denli düşürmüştü. Ardından suskunluk dönemi geldi; hiç kimse onu hatırlamak istemiyor, yanına yaklaşmıyordu. Bu dönemde evinde yakın dostlarıyla bir araya geldiği küçük bir çevreye açık olan aylık çay toplantılarını sürdürdü. Roman yazarak, öğretmenlik yaparak geçimini sağladı. Muhiddin'i tanıyan kuşaklar bu pırıltılı kadının imgesini de beraberlerinde götürerek yavaş yavaş yok oldu.

Prof. Dr. Zafer Toprak

Yaprak Zihnioğlu'nun sunuşunda kadın hareketiyle Cumhuriyet Türkiye'sinin gelişimi özellikle bir alanda örtüşüyor. Tartışma şurada başlıyor: Batı'da *state feminism* diye bir kavram oluştu; birtakım coğrafyalarda acaba devlet kadın hareketinde bir işlev üslendi mi, bir şekilde bunun yükünü kaldırdı mı? Türkiye'de toplumsal cinsiyet tarihçiliğinin 1980'lerle birlikte başlayan ikinci dalga süreci aslında dünyadaki bir gelişmeyle de denk düşüyor. Şöyle ki: Postmodernist perspektiflerin Türkiye'de kadın çalışmalarına yeni bir ivme kazandırdığını söyleyebiliriz. Türkiye'de kadın hareketi daha önce siyasal yapılanma bünyesinde ele alınıyordu. İlerici Kadınlar Derneği gibi hareketler belirli siyasi partilerin siyasal yapılanmalarının bir parçası olarak ortaya çıkıyordu. Oysa 1980'den sonra, özellikle siyasal alandaki boşluğun da bir sonucu olarak kadın hareketi daha "bağımsız" bir kimlik kazanmış oldu. Bu bağlamda baktığımız zaman postmodernist perspektiflerin Türkiye'de kadın hareketine belirli bir ivme kazandırdığını söyleyebiliriz. Diğer taraftan şunu da belirtmekte yarar var: Aynı postmodernist söylem zaman içerisinde Türkiye'deki kadın çalışmalarını da olumsuz etkiledi. Postmodernist söylemin kültüralist açılımı daha önceki modernist evrenin toplumsal sorunsallarını bir kenara itti; toplumda kültüre doğru bir kayış oldu. Örneğin sınıfsal sorunlar tamamen geri plana itildi; etnisite, din gibi kültürel içerikli faktörler ön plana çıktı.

Bu dalganın Türkiye'de toplumsal bir sorun olan kadın hareketini de bir ölçüde olumsuz etkilediğini söyleyebilirim; yani Türkiye'de 80'li yıllarda bir ivme kazanılmıştı, ama bu ivmenin gerisi bence o kadar etkin bir şekilde gelmedi. Bunun nedeni de Türkiye'de örneğin üniversitelerde ya da birtakım eğitim kurumlarında kadın çalışmalarının geliştirilememesi, bu alanın bir şekilde güdük kalmasıydı. Son 15-20 yılda yapılan tezlere baktığımız zaman, azınlık sorunları, etnik kimlik sorunu, dinsel sorunlar ya da kültürel eksenli diyebileceğim

alanlara doğru yöneldiklerini görüyoruz. Oysa aynı oranda bir kadın çalışmaları platformu oluşmadı. Bu bağlamda Türkiye’de kadın çalışmaları her ne kadar 1980’li yıllarda bir ivme kazanmışsa da postmodernist anlayışın kadın çalışmalarını törpülediğini söyleyebiliriz.

İkinci bir husus olarak şunu belirtmekte yarar var: Türkiye’de modernist söylem, özünde realist, gerçekçi bir söylemdir. Bu bağlamda Türkiye’de tek parti dönemi demokratik bir yapılanma olmasa dahi otoriter yapısı belirli moderniteleri de içerir. Bu, özellikle Cumhuriyet Türkiye’sinin tek parti evresini diğer faşist, totaliter, otoriter rejimlerden ayıran bir husustur ve hemen hemen tüm ünlü tarihçiler bunu bu şekilde değerlendirmektedir. Türkiye’deki Kemalizm ya da tek parti rejimi faşist İtalya’dan, Nazi Almanya’sından ya da Sovyetler’deki totaliter yapıdan farklı bir yapıya sahiptir. Bu olgu 80’li yıllardan sonra postmodernitenin bir uzantısı olarak sorgulanmaya başlandı.

Tek parti döneminin modernitesi Türkiye’yi nereye getirdi? Bu kazanımlar anlamlı kazanımlar mıydı? Türkiye’de bir dönem, hatırlayacaksınız, İkinci Cumhuriyetçilik söylemi etkin olmaya ve Cumhuriyet mirasının reddine doğru gidilmeye başladı. Yaprak Zihnioğlu’nun açılımı bu reddiyeyle feminist kimlik kazanım sürecini örtüştüren bir söylem.

Şöyle sorular var kafamızda: Cumhuriyet Türkiye’inde susturulanlar sadece kadınlar mıydı? Evet, Kadınlar Birliği kapatıldı ama mesela Türk Ocakları, Amele Teali Cemiyeti, mason locaları da kapatıldı. Bunu doğrudan doğruya kadınlara yönelik bir bastırma hareketinden çok daha farklı bir eksene oturtabilir miyiz? Otoriter rejimin bir noktada yapılanmasının bir parçası olarak görebilir miyiz? Genel olarak Terakkiperver Fırka’yı, Serbest Fırka’yı düşündüğümüz takdirde burada kadınlara özgü bir farklılık ne olabilir? Bir noktada rejimin topyekûn solidarist anlayışı, her türlü hareketi aynı çatı altında bir araya getirmeye yönelik bir yapısı vardı bu dönemde.

Bunu anlamaya çalışmak için Cumhuriyet reformlarına, örneğin Medeni Kanun’a bakıyorum. Medeni Kanun 1926’da atılmış çok radikal bir adım ve laikliğin omurgasını oluşturan bir kanun. Üzerinde tartışılabilir, ama kadın-erkek eşitliğini gündeme getiren ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede kabul edilmiş bir kanun. O günden bugüne bakıyorum, herhangi bir İslam ülkesinde bizim 1926’da kabul ettiğimiz düzeyde bir eşitlik anlayışı söz konusu değil. Bu kanunun aslında kadın hakları bağlamında birçok yenilikler getirdiğini göz ardı edemeyiz. Çokeşliliği kaldırdı; kadın ve erkeğe aynı miras güvencesini sağladı; bire bir

eşit olarak boşanma hakkını getirdi. Her ne kadar daha önce Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde bazı gelişmeler olmuşsa da onu çok ötelere çekti. Atatürk'ün o dönemde bunu yaparken bütün toplumu karşısına aldığı da unutmamak gerekir. Daha önceki Medeni Kanun çalışmalarını biliyoruz; o tarihe kadar tamamen şer'i normlar üzerinde çalışıldı. Gazi'nin kendi devrim anlayışına dayalı —buna otoriter, totaliter deyin, ne dersiniz deyin— çok önemli bir yasa bu ve bu sayede aslında Türkiye'de kadın kimliği konusunda önemli değişimler olduğu kanısındayım.

Bugünlerde başörtüsünü tartışıyoruz. Türkiye'de toplumun marjinalize olmuş kırsal kesimlerini entegre etmek için başörtüsünün bir unsur olduğu, başörtüsü sayesinde daha geniş bir kitleye eğitim olanağı sağlandığı şeklinde bir söylem söz konusu. 1925 yılındaki fotoğraflara bakıyorum. Özellikle Darülmualimat'ta (o zamanki yüksek öğretmen okulu), öğretmenlerin başında bir örtü var, Rus başı dediğimiz gibi önden saçlar gözüktüyor ve bir yıl sonra bütün kız öğrencilerin başı açık. Bu kadınların kentli olduğunu düşünmemek gerekir. Kendi annemden biliyorum, ailemde birçok öğretmen var. Hepsi kırsal kesimden bu okullara gitmişler, hepsinin başı açık ve o tarihte öyle bir yasa da yok. O tarihlerde gerçekten kadını görünür kılabilmek son derece önemli ve Cumhuriyet'in kadını görünür kıldığını reddedemeyiz. Okullara giren kız öğrenci sayısına baktığımızda çok önemli bir artış olduğunu, tıp fakültesinden hukuk fakültesine kadar üniversitelerin kapılarının kız öğrencilere açıldığını; Cumhuriyet'in tek parti döneminde kız-erkek öğrenci oranına ilişkin çok daha radikal veriler olduğunu; bu tarihlerde kız öğrencilerin okutulması için çok önemli gayret sarf edildiğini görüyoruz.

Nezihe Muhiddin kendini “kızağa çektiği” vakit Kadınlar Birliği hâlâ aktifti. 1935'te kongre toplandığında bütün dünya kadınları adına Cumhurbaşkanı Atatürk'e telgraf çekildi. Kongreye katılan birçok temsilci Türkiye'de böyle bir kongrenin toplanacağı bundan birkaç yıl önce hayal bile edilemezdi diyor. 1935'te 12. Uluslararası Kadınlar Birliği'nin toplanışının hemen ertesinde Kadınlar Birliği kapatıldı. Kapatılma cinsiyet sorunuyla bağlantılı değildi; Kongrede savaş karşıtı bir söylem hâkimdi. Diğer faşist ülkelerde zaten kadın örgütleri büyük ölçüde yasaklanmıştı. Savaş bulutlarının gökyüzünü sardığı bir evrede barıştan ve silahsızlanmadan söz etmek halkı olası bir savaş karşısında pasifize etmek anlamına gelecekti.

İstatistiksel olarak kadın konusunda o dönemde yapılanlara baktığım zaman bir tür devlet feminizmi görüyorum. Devlet bu alanda istikrarlı bir politika izledi, ama bir ikilem içerisindeydi.

1912’de başlayan ve 1922’de sona eren savaş süreci içerisinde önemli bir nüfus kaybına uğranmıştı; kabaca Anadolu’nun nüfusu 5 milyon azaldı, Türkiye nüfusu 18 milyondan 13 milyona kadar düştü. Bu, büyük bir beşeri sermaye kaybıydı ve Cumhuriyet’in aslında pronatalist, kadının doğurganlığı üzerine kurulu bir politika izlemesi kaçınılmazdı.

Türkiye’de doğum kontrolü ancak 1960’larda gündeme geldi; daha önce yoktu. Bunun en somut belirtisi olarak Türkiye ile Yunanistan’ın nüfuslarını karşılaştıralım. Yunanistan 8 milyonken biz 12 milyonduk; bugün ise Yunanistan’ın 10-11 milyonuna karşılık biz 72 milyonluk bir nüfusa ulaştık.

O zamanki sanat enstitülerinde, eğitim kurumlarında kadınlara ayrı bir kimlik verme çabası vardı. Kız sanat okullarındaki kitaplar mutfağın nasıl kullanılacağını, çamaşırın nasıl yıkanacağını, ütünün nasıl yapılacağını söylüyor; ama derine indiğiniz zaman son derece Taylorist bir anlayışın, rasyonelleşme sürecinin var olduğunu görmekteyiz. Cumhuriyet öncesi kız rüştiyeleri ya da idadilerindeki ders kitaplarında son derece farklı bir söylem vardı. Bir tarafta iktisat dersi okutuluyorsa öbür tarafta ev ekonomisi okutuluyordu. Cumhuriyet’le birlikte bu kalktı. Bir ayrımcılık vardı; ama tek tip bir kitaba doğru yönelme aslında bu ayrımcılığı da bir ölçüde gidermeye yönelik bir çabaydı.

Türkiye’de bugün eğer kadın hakları ve kadının kazanımları konusunda önemli dar boğazlar yaşıyorsa bunun Türkiye’nin tek partili otoriter döneminden çok demokratik dönemdeki birtakım açmazlarla bağlantılı olduğu kanısındayım. Türkiye’nin bugün kadın hakları konusunda son derece büyük sorunları var. Kemal Derviş’in başında bulunduğu UNDP’nin raporlarına baktığımız zaman okur yazarlık ve benzeri konularda ya da kadının yüksek görevlerde bulunması, Meclis’teki siyasi temsiliyeti gibi konularda durumumuzun hakikaten çok kötü olduğunu görüyoruz; ama bütün bunların faturasını Cumhuriyet’in erken dönemine ne kadar çıkartabiliriz? Ben şu kanıdayım: Cumhuriyet Türkiye’si laiklik anlayışıyla dolaylı ya da doğrudan bir şekilde kadın sorununa eğilmişti, zaten beşeri sermayenin bu denli yitirildiği bir evrede kadının toplumsallaştırılması zorunluydu. Kadının evinden çıkartılması I. Dünya Savaşı’nda başladı, çünkü kadın işgücüne öğretmen, doktor, hemşire olarak ihtiyaç vardı; kadın değişik alanlarda istihdam edilmek durumundaydı. Üniversitelere baktığımız

vakit fakülteleştirler, ama üniversitelerimizde kadın profesörler 1930'lardan itibaren görülmeye başlandı. Şu bir gerçek Türkiye'de kadın toplumsal cinsiyet tarihçiliğinin romantik bir evresini yaşadık ve bu romantik evrenin radikal bir tutumu var; belki de böyle bir radikal tavır gerekli. Bir ölçüde kimliğin ortaya çıkması konusunda "sivri" birtakım perspektifleri oluşturmak gerekebileceğini düşünüyorum; ama bana öyle geliyor ki, bugün Türkiye'de kadın sorunlarının varlığı bizi bir şekilde geçmiş, özellikle erken Cumhuriyet dönemlerini daha bir acımasızca eleştirmeye doğru sevk ediyor.

Yaprak Zihnioğlu

Size genel olarak katılıyorum, ama bazı itirazlarım var. Postmodern devre modernleşmenin kadınlara getirdiği hakları (insan olmak, insan addedilmek, erkek ve kadının eşit olması) savunuyor ve tabii ki belli bir miktarda diğer alanlara da yayıyordu. Kadın haklarının birinci dalgada olduğu gibi ikinci dalgada o tür bir savunusunu görmüyoruz. Kadınların farklılığı, başka ne yapabilecekleri, kadın biyolojisi üzerine özcü tezler gelişti, buna katılıyorum; ama bir yandan da modernleşme-sonrasının kadın hareketinin, özel yaşamı mercek altına alarak çok daha incelikli bir eleştiriyi geliştirdiğini düşünmekteyim. Özel yaşam görünür bir halde değildi; kamu alanı belki görünür durumdaydı, ama o da çok da belli değildi. Belli otoriter yönetimlerde, özel yaşam dediğimiz özel alanda kadınların uğradığı şiddet ya da ayırım, evdeki eşitsizlik gibi konuları ikinci dalga feministler gündeme getirdi. Modernleşme bir ideal olarak ele alınıyordu; sanki modernleşince hemen her şey çözülecek, erkekler de kadınlara iyi davranacaktı; birinci dalga böyle bir perspektif yoksunluğu taşıyordu. İkinci dalganın getirdiği ise özel alanı özel yaşamı bütün ayrıntılarıyla incelemek ve onlara ışık tutabilmek, bu sorunlara çözüm üretmek çabasıydı.

1927'de Nezihe Muhiddin'in uğradığı karalama kampanyası bence haksız bir kampanyaydı; çünkü bir yandan da Mustafa Kemal Nezihe Muhiddin ve Türk Kadınlar Birliği'nin çıkardığı *Kadın Yolu* adlı dergiden kadınlar için ne yapacağı konusunu öğreniyordu, ama aktör olmalarına izin verilmiyordu. Başka gruplara da aynı politika uygulanıyordu, haklısınız. Muhalif olan bütün siyasal gruplar bastırıldı, bu tarz bir modernleşme yaşadık. Bu ancak modernleşme tarihinin, yani 1923 Cumhuriyet modernleşmesinin çok iyi bir analiziyle ortaya çıkabilecek bir konu. Bu çalışmayı yaparken benim esas meselem konuya toplumsal cinsiyet açısından bakabilmektir. Toplumsal cinsiyet açısından baktığımızda çok daha kritik bir noktada duruyorsunuz.

“Diğer gruplara da baskı yapılmıştı, kadınlara özgü farklılık ne olabilir?” diye düşündüğümüzde şunu söyleyebiliriz: Nüfusun yarısı kadınlardan oluşuyordu, böyle bir fark vardı, hâlâ öyle. Öyle bir ayırım ki bu, nüfusun yarısını atıl hale getiriyorsunuz. Evet, eğitim yükseliyor, ama Abdülhamid döneminde de eğitim yükseldi, Darülfünun açıldı. Doktorluk değil ama diğer mesleklere girmek için kadınlar çok büyük mücadeleler verdi. Elbette Cumhuriyet’in bir “cumhuriyet kadını” modeli vardı ve bu model üzerinden o kadını yaratmak için genç kızlara çok büyük bir destek vermişti. Çok iyi hatırlıyorum, annem Samsun’da lisedeyken Mustafa Kemal, okulun en iyi kız öğrencilerinin ayrılıp üniversite öğrenimi için Avrupa’ya gönderilmesi emrini vermişti. Annem bunu başaramadı, çünkü dedem razı olmadı; orada başka bir ataerkil davranışla karşılaştı. Dedem bir Osmanlı subayıydı ve buna izin vermedi. Öte yandan başı açık pek çok genç kızın okullarda okuduğunu görüyoruz. 1950’lerden sonrasına baktığımızda genç kızların eğitimi, gelişmesi ve meslek hayatına atılmasının çok daha fazla desteklendiğini görüyoruz.

Medeni Kanun Türkiye toplumu açısından elbette çok önemli bir aşamaydı; 1926 yılında, İsviçre’deki kanunun doğrudan doğruya, hiçbir ayırım saptamadan tamamen Türkçeye çevirisiyle hazırlandı. Bu da Mustafa Kemal’in isteği doğrultusunda, onun öngörüsüyle oldu. Bu noktada ısrar etti, çünkü kanun için toplanan kurul 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi’ni değiştirmek üzerinde duruyordu. Şer’i hükümlerin ilk defa kayda geçmesinden bahsediyoruz; daha önce kadının nasıl boşanacağına ya da nasıl evleneceğine ilişkin bir kayıt yoktu. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye’de (o zamanın medeni kanunu) kadınlar üzerine hiçbir ibare yoktu; bunlar talebiyle ve mücadelesiyle 1908’deki Meşrutiyet döneminin kadın hareketiyle görünür hale geldi; bir Aile Hukuku Kararnamesi hazırlamak zorunda kaldı ve 1917’de de bu kararname kabul edildi. Bugün halen bazı Arap ülkelerinde bu kararname kullanılıyor. Bu bakımdan 1926 elbette çok önemli bir aşama; ama aynı zamanda kadınlara evin içinde kocasından izin almadan hiçbir şekilde çalışamayacağını, erkek nerede istiyorsa orada oturacağını, kadının erkeğin muavini olduğunu, aile reisinin erkek olduğunu ve art arda gelen, 159. maddeden başlayan diğer çok önemli ayrımları içeriyordu. Bu aslında gerçekten o sırada dünyadaki cinsiyet ayrımı politikalarından ayrı değildi; dünyada herkes bu noktaya gelmişti. İsviçre’de de, Fransa’da da böyleydi. Nezihe Muhiddin ve arkadaşları Medeni Kanun’u eleştirdi, ancak hiçbir şekilde muhatap alınmadılar. Bir yerde 1927’ye kadar Kadın Birliği’nin kapatılmaması da önemlidir. 1925’te bütün dernekler kapatılırken Kadın Birliği, bütün gazeteler kapatılırken *Kadın Yolu* devam etti. Yine 1930’da Türk Ocakları dahil olmak üzere bütün dernekler kapatıldı, ama Kadın Birliği devam etti; çünkü Kadın Birliği’nin başında

hükümete uygun, Mustafa Kemal Atatürk'ün ve çevresinin siyasalarını benimseyen, aşırı söz söylemek istemeyen bir grup vardı. Latife Bekir (Çeyrekbaşı) daha sonra CHP'nin İzmir milletvekili olarak yıllarca Meclis'te yer aldı, ama "Biz hiçbir şekilde kadın haklarını savunmayacağız" dedi; "Biz Atatürk'ümüzü destekliyoruz, o bize ne uygun görürse onu yapacağız."

1935'teki Kadın Birliği'ndeki kadınların hükümetten ayrı bir fikre sahip olma ihtimali yoktu. 1927'den sonra Kadın Birliği zaten hükümetin benimsemediği hiçbir şey yapmadı; 1935'te birden bire böyle bir şey yapması da söz konusu değildi. Mustafa Kemal o sırada yaklaşan II. Dünya Savaşı'nı görüyor ve nasıl, hangi dengelere dayanarak, nerede kalacağını hesaplamaya çalışıyordu. Tabii ki bağımsız kalmak istiyordu; savaşa girmek istemiyordu. İngiltere grubunun kadın derneklerinin delegeleri tamamen siyasetçilerin, hükümetlerinin birer sözcüsü durumundaydı ve kongrelerini İstanbul'da yaptılar. Kongrenin İstanbul'da yapılmasını şöyle yorumlayabilirim: Bu kongre bir yandan da Avrupa ülkelerine bir gösteriydi. Kadın Birliği (Latife Bekir'in açıklamasına göre) "Biz kendi kendimizi feshettik, biz artık bundan sonra kadın hakları için bir çalışmanın gerekli olmadığını düşünüyoruz" ifadesiyle kapandı. "Derneğin bütün faaliyetleri lüzumsuz hale gelmiştir, gereksizdir, o halde biz kendi kendimizi feshediyoruz" dediler. 1935'te kapatıldı, ta ki 1950'ye kadar. O tarihe kadar gelmiş başka hiçbir dernek yoktu, bir tek Kadın Birliği vardı ve o da kapanmalıydı. .

Cumhuriyet hükümetleri başlangıçta 11 milyona inmiş bir nüfusla karşı karşıyaydı ve bunlar kadın nüfustu. Askerler I. Dünya Savaşı'nda çok büyük kayıplar verdiği için kadınlar çalışma alanına girmişti. İstemeseler bile mecburdular; kocaları yoktu, şehit olmuştu; çalışmak zorundaydılar. Ayrıca kadın çalıştırma cemiyetleri kuruldu, çünkü kadın emeğine ihtiyaç arttı. 1919-1922 arasında çok büyük oranda kadın işe girdi. 1923'de bir başka şey oldu, kadınlar tekrar evlerine döndü. Artık erkekler şöyle ya da böyle cepheden dönmüştü ve o işleri kadınlara bırakamazlardı. Bunun üzerine yazılar yayımlandı. Tabii çalışan kadın nüfus daha çok işçiydi; hastabakıcılık veya hizmet işlerinde ve fabrikalarda çalışan kadınlardı. Nüfus o tarihten itibaren gerçekten yeni Cumhuriyetçiler için çok önemli bir sorundu. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 programında "toplumsal sorun" başlığı altında sadece nüfus artırma sorunu vardı. Altı çocuklu annelere "kahraman anne" unvanı veriliyor, birtakım rozetler takılıyordu. Bu, antagonist bir çelişki doğuruyordu: Bir yandan Cumhuriyet'in yeni nesli olacak genç kızlar laikliğin devamını getirecek ve bunu yüklenecek, savunacak, bir yandan da kadınlar evlerinde altı çocuk doğuracak...

Kadınlık rolleri aşılmadı bu dönemde. Bu bir mega proje gibiydi. İlk bakışta çok güzel görünüyordu; kadınlar Medeni Kanun'a sahipti, çalışabilir, okuyabilirlerdi, okumalıydı da; ama bir yandan da cinsiyet ayrımının ve imtiyazlarının getirdiği düzen devam ediyordu, sanki el altından erkek nüfusla bir anlaşma var gibiydi: “Kadınların başını açtık, ama bunun karşılığında onlara çok da fazla yer vermeyeceğiz, ailede siz reis olacaksınız.”

Kadınların başının açılması çok önemliydi. 1908-1918 arasındaki II. Meşrutiyet döneminde kadınlar peçelerini açabilmek, onları havaya fırlatmak için çok büyük mücadeleler verdi. 1908'de peçe kaldırıldı, ama örtüler kalkmadı. O dönemin kadınlarında türban vardı, ama saç görünüyordu, hiçbir şekilde boyunları kapalı değildi. Latife Hanım'ın kıyafetlerini düşünürseniz hatırlayabilirsiniz. Şapka Kanunu vardı, ama kadınların örtülerini açmak toplumda büyük tepki alırdı bence. Cumhuriyet reformları sadece şapkadan ibaret değildi; hilafetin kaldırılması, diğer reformlar nedeniyle zaten başka alanlarda büyük çelişkiler yaşıyordu. Bir de kadın kıyafeti üzerine bir kanun çıkaramazlardı. Kadınlar 1870'lerden itibaren kadın giyimine yönelik fetvalardan, müdahalelerden yılmış ve buna karşı büyük mücadeleler vermişlerdi. Cumhuriyet'e gelene kadar kadınların başını açmak istediği biliniyordu; bu konuda seçim kadınlara bırakıldı ve şehirlerdeki kadınların çoğu başını açtı. Örneğin Nezihe Muhiddin'e bakın, 1923'teki fotoğrafında kapalıdır, ama 1926'da başını açmıştır.

Medeni Kanun aslında çok önemli iki reformu gerçekleştirdi. Bunu resmi tarihin en önemli isimlerinden biri olan Afet İnan böylece söyler: Birincisi poligamiyi kaldırdı, ikincisi kadınlara boşanma hakkı tanıdı. Bu ikisi Medeni Kanun'daki kadınlara tanınan çok önemli haklardı. Eskiden erkek üç kez “Boş ol” dediği anda boşanma gerçekleşiyordu ve kadın kendini sokakta bulabilirdi. Kadınların yaşadığı bu cinsiyetçi baskılara karşı zaten çok önemli bir tepki vardı. Nezihe Muhiddin de toplumdan süzülüp gelen bir öncüydü; onu konuşamayan kadınların sesi gibi düşünebiliriz.

Zafer Toprak

En büyük açmazlarımızdan birinin gerçekten Türkiye'nin yakın tarihini yeterince bilmememiz olduğunu düşünüyorum. Bunun faturasını kısmen kendi milli eğitim programlarımıza çıkartmak gerekiyor. Klişeleşmiş birtakım söylemlerle Cumhuriyet'e, devrimlere ve güne bakıyoruz. Oysa bu gelişmeler sanıldığı kadar pürüzsüz bir şekilde olmadı; Cumhuriyet'in

gerçekten çok büyük sorunları vardı; büyük engebelerle karşılaştı, bunları aşmak durumundaydı. Ben kendi ders programlarımda özellikle vurguluyorum: Evet, otoriter bir rejimdi; hatta Batı’da kimi yazarlar “sol faşizm” bile dedi cumhuriyet rejimi hakkında. 1930’lu yıllarda özellikle giderek tırmanan otoriterizmi 1931 ve 1935 Cumhuriyet Halk Fırkası programlarında görüyoruz; ama beraberinde bir modernite olayının var olduğunu da kabul etmek gerek. Bu bağlamda Avrupa’daki faşist rejimlerden ya da Doğu Avrupa’daki otoriter rejimlerden farklı bir yönü vardır. Bütün bu rejimler geçmişe öykünen rejimlerdir. İtalya, Roma İmparatorluğu’na özlem duyar, Almanlar eski Germen kimliğini ön plana çıkartır. Cumhuriyet Türkiye’ sine baktığınız vakit hemen hemen her alanda geçmişi unutmayı tercih etmiş, ileri doğru bakmıştır. Türkiye’deki bu otoriter yapının farklı bir boyutu, farklı bir açılımı olduğunu kabul etmek gerek. Bu nedenle de birçok siyaset bilimci, siyaset sosyoloğu tek parti rejimlerini değerlendirirken Türkiye’yi diğer ülkelerden ayırır. Biz eğitim programlarımızda toz pembe bir cumhuriyet imajı çiziyoruz. Terakkiperver’den söz ederken “Gericiydi” diyor, örneğin Nutuk’u bir şekilde kutsallaştırıyor, orada her söylenenin doğru olduğunu varsayıyoruz. Nutuk her şeyden önce bir savunma metnidir, daha doğrusu savunma ve yargılama metnidir; bunları rahatça tartışmıyoruz. Eğitim programlarımızda hâlâ dünün kalıplarını yaşıyoruz. Zaman içerisinde bir tepki de oluşuyor; bu kez olayı siyah-beyaz haline getiriyor, diğer uca doğru savruluyoruz. Cumhuriyet’i yargılarken çok haşin bir yargı sürecine giriyoruz ve bazı konularda haksızlık ediyoruz. Zaman içerisinde birtakım dengelere, geçmişimizi daha dengeli bir şekilde değerlendirmeye ihtiyacımız var.

Yaprak Zihnioğlu savaşlar bittikten sonra cepheden dönen erkek nüfusun bir noktada kadınları iş alanından dışlattığından söz etti. Batı tarihçiliğinde bu vardır, ama Türkiye’de ne kadar geçerli olduğu konusunda bazı soru işaretleri var benim zihnimde. Türkiye’de işgücü açığı o kadar büyüktü ki o tarihlerde yurtdışından işçi ithal ediliyordu.

Medeni Kanun’dan önce Hukuk-ı Aile Kararnamesi vardı 1917’de. Yaprak Zihnioğlu bu kararnameyi Meclis’in kabul ettiğini söyledi; bilakis, Hukuk-ı Aile Kararnamesi’ni Meclis kaldırdı. Kanun hükmünde kararnameydi, yani hükümetin aldığı bir karardı bu ve hükümet özellikle Meclis’ten geçirilemeyeceği için bu yönteme başvurmuştu. Meclis’in toplantı halinde olmadığı bir sırada kabul edildi, çünkü Meclis’ten geçirilemeyeceği biliniyordu. Nitekim bir müddet sonra, İttihatçılar iktidardan düşünce kaldırıldı. Hukuk-ı Aile Kararnamesi aslında İttihatçıların reformist yapısını ortaya koyan bir kararnameydi. II.

Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki hükümetleri Meclis'ten geçirilemeyeceğini inandıkları bütün mevzuatı kararname olarak çıkarttı.

Başörtüsü konusuna gelince, İslamda kadın mahrem olarak algılandığı için bu türlü bir radikal adım toplumda çok büyük bir tepki çekerdi. Ama devlet şunu yaptı: İstihdam politikasında konuyu çok bariz bir şekilde gündeme getirdi; hiçbir şekilde başörtülü kişi devlette çalıştırılmadı, okullara başörtülü öğrenci alınmadı, daha doğrusu kamusal alan ve onunla bağlantılı alanlarda başörtüsü tamamen kalktı. Başlangıçta bir geçiş evresi oldu. Önce saçlar gözükmeye başladı, ondan sonra monden şapkalar takıldı. Zaten erkek de başını hemen açamadı.

Kısacası şunu vurgulamak isterim: Batı örnekleri, Batı'daki feminist gelişmeler elbette bizim için son derece önemlidir, Türkiye bunlardan çok esinlenmiştir. 1908'den itibaren birtakım kadın derneklerinin kurulmasında dış ülkelerle olan bağlantılar önemlidir. Ama Türkiye'de sadece kadın sorununda değil, diğer alanlarda da işe çok gerilerden başlamıştır ve bugünkü rasyonel normlarımızla o dönemi yargılamamız zordur. Kadınlar Halk Fırkası'ndan söz ediyoruz, ama Kadınlar Halk Fırkası'nın, hatta Cumhuriyet Halk Partisi'nin programı yoktu o tarihlerde. Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk programı 1931 tarihlidir; daha önce nizamnamesi vardır.

Batı'daki kadın hareketi, özellikle Amerika'daki, çok daha derinden geliyordu ve Türkiye'deki gibi kadını dış mekâna kapayan bir İslam anlayışı olmadığı için onların kadın hareketleri çok daha hızlı gelişti. Türkiye'de bu konuda Cumhuriyet Türkiye'sinin gerçekten çok önemli adımlar atmış olduğunu düşünüyorum ve bu dönüşümünün omurgasını laiklik oluşturuyor. Altı ok dediğimiz ilkelerin içerisinde bence en kritik olanı laikliktir ve bugün bile Türkiye'de hâlâ tartışılan konu budur; diğerleri hiçbir şekilde tartışılmaz. Laikliğin de ana eksenini kadın sorunu olarak karşımıza çıkıyor.

